

O'ZBEK TILINI O'RGATISH BO'YICHA YARATILAYOTGAN DARSLIKLARGA TALABLAR

Mexribon Abduraxmanova

JIDI O'zbek va rus tillari kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. O'zbek tilini o'rgatish bo'yicha yaratilayotgan darsliklar til o'rgatishning samarali metodikasiga asoslanishi, zamonaviy ta'lim talablariga javob berishi va o'quvchilarning til ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi zarur. Ushbu maqolada darsliklarga qo'yiladigan asosiy talablar, ularning tarkibiy qismlari va o'quvchilarning ehtiyojlariga moslashtirish yo'llari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: o'zbek tili, darslik, talablar, o'qitish, ta'lim metodikasi, til o'rgatish, o'quv materiallari.

Аннотация. Учебники, создаваемые для обучения узбекскому языку, должны основываться на эффективной методике преподавания языка, соответствовать современным требованиям образования и быть направлены на развитие языковых навыков учащихся. В данной статье рассматриваются основные требования к учебникам, их структурные компоненты и способы адаптации к потребностям учащихся.

Ключевые слова: узбекский язык, учебник, требования, преподавание, методика обучения, изучение языка, учебные материалы.

Summary. Textbooks developed for teaching the Uzbek language must be based on effective language teaching methodologies, meet modern educational standards, and focus on developing learners' language skills. This article discusses the main requirements for textbooks, their structural components, and ways to adapt them to learners' needs.

Keywords: Uzbek language, textbook, requirements, teaching, teaching methodology, language learning, educational materials.

Ta'lim tizimini yangilash, ilmiy-uslubiy jihatdan takomillashgan usullar bilan ta'minlashda zamonaviy darslik va qo'llanmalarni yaratish zaruriyati tug'ilmoqda. Tadqiqotlar va o'zbek tilini o'rgatishga bag'ishlangan mavjud darslik va qo'llanmalarni batafsil tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatdiki, turli metodlarga asoslangan zamonaviy darslik va o'quv qo'llanmalarini yaratish va ularning muqobil variantlarini tavsiya etish bugungi kunning eng dolzarb talablaridan biridir. Bunday turli yondashuv asosida yaratilgan darsliklar qancha ko'p bo'lsa, shuncha tanlash imkoniyati keng bo'ladi va til o'rganuvchi o'z maqsadidan kelib chiqqan holda, ma'qul bo'lgan qo'llanmani tanlab, ular yordamida tilni o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladi. Darsliklar butun dars jarayonini qamrab olishi zarur. Til ta'limida tizimli yondashuv muhim unsurdir. Til o'qitish bo'yicha yaratilayotgan zamonaviy o'quv adabiyotlar ta'lim texnologiyasi tizimining barcha belgilarini o'zida mujassam qilishi zarur: jarayonning mantiqiy izchilligi, tinglash, yozish, o'qish, gapirish shakllarini qo'llash, undagi qismlarning o'zaro

aloqadorligi, matn ustida ishlash, grammatik mavzuni yoritish, amaliyot va nazorat, mustaqil ta'lim va boshqalar.

Ma'lumki, dars jarayonini yangicha usul va zamonaviy texnologiyalar yordamida tashkil qilish bilan ta'lim sifatini oshirishga erishishimiz mumkin. Zamonaviy til o'qitish metodikasi chet tillarini intensiv va eng oson usullarda o'rgatish imkonini beryapti. Ta'lim jarayonida o'qituvchi – o'quvchi munosabatlari turli uslublar vositasida amalga oshiriladi. Masalan, o'quvchi biror chet tilini o'rganayotganda, tezroq o'zida qandaydir natija ko'rishni va shu tilda eng oson nutqiy vaziyatlarda bo'lsa ham, o'z fikrini ifodalashni istaydi. Demak, bu o'rinda chet tilini o'qitishda o'quvchiga individual yondashgan holda u qabul qilishi osonroq bo'lgan uslubni tanlash maqsadga muvofiqdir... «Pedagogik texnologiyani tushunishning asosiy yo'li aniq belgilangan maqsadlarga qaratilganlik, ta'lim oluvchi bilan o'zaro aloqani o'rnatish va talabning xatti-harakati orqali o'qitishdir»¹.

Bor metodik materialni qo'llagan holda o'qituvchi o'quv jarayonini faollashtirishi shu bilan til o'rgatishning eng mukammal darajasiga erishishi mumkin. Shu usullardan foydalangan holda o'zbek tili darslik va o'quv qo'llanmalarini ham zamon talablariga mos ravishda yaratish dolzarb masalalardan biridir. Dunyoning eng yetakchi davlatlaridan AQSH, Yaponiya, Koreya, Hindistonda o'zbek tilini o'rganish bo'yicha bir qancha qo'llanmalar ishlab chiqildi. Ushbu qo'llanmalarda muloqot uchun eng zarur bo'lgan gap qurilmalari, grammatik shakllar haqida ma'lumot berilib, o'z ona tilisida batafsil izoh berilgani til o'rganuvchi uchun qulaylik tug'diradi, chunki qiyoslash imkonini beradi. Lekin shu bilan birga, leksik materialni tanlashda, nazariy ma'lumotlarning aniqligi, uslubiy qo'llanishi, grammatik shakllarning berilishida bir qator g'alizliklar bor. Shuningdek, aksariyat qo'llanmalar tilni boshlang'ich darajada o'rgatishga mo'ljallangan. Leksik materialni tanlashda ma'lum bir tizimli yondashuv yo'qligi ham qo'llanmaning qimmatini tushiradi. Misol uchun, o'ta maishiy mavzular bilan birga badiiy asarlardan olingan murakkab matnlar ham keltiriladi, vaholanki, berilgan grammatik material bu matnlarni tushunishlari uchun yetarli emas. O'zbek tili bo'yicha boshlang'ich bilimlarga ega bo'lgan xorijliklar va rusiyabonlar keyingi bosqichda shartli ravishda olsak, B1, B2, C1 kabi darajada bilim va ko'nikmalarini chuqurlashtirishi uchun darslik va qo'llanmalar deyarli mavjud emas.

O'zbek tilini o'qitish jarayonida darsda og'zaki va yozma nutqni shakllantirish, eshitish ko'nikmalarini hosil qilish, so'z boyligini oshirish maqsadida turli usul va texnologiyalardan foydalanamiz. Lekin bu usullar darsliklarimizda o'z aksini topmagan. Xususan, o'zbek tilini ikkinchi til yoki chet tili sifatida o'rganayotgan talabalar uchun mo'ljallangan darslik-qo'llanmalarining aksariyatida faqat grammatikaga doir material va o'qish uchun matn beriladi, xolos. Matnning grammatik material bilan bog'liqligi, berilgan topshiriqlar

¹ B.Farberman. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. T.2000, 31-bet.

maqsadi, uzviylik, izchillik kabi talablarga aksariyat holda rioya etilmaydi. O'zbek tilini chet tili sifatida o'qitishda kompleks yondashuv tizimi yaratilsa, talaba dars jarayonida ham gapirish, ham tushunish, ham yozish, ham o'qish, ham tarjima qilish kabi amaliy ko'nikmalarni hosil qiladi.

Dars jarayonida fonetik-orfoepik me'yorlar, grammatik qurilmalarni uslubiy to'g'ri qo'llash, so'zlarni to'g'ri ishlatish, audiomaterialni tinglab tushunish, fikrni davom ettirish yoki nuqtayi nazar bildirish kabi bir qator ko'nikmalar kompleks ravishda shakllantiriladi. Bunda, avvalo, grammatik mavzular yirik nutqiy mavzular ostiga birlashtirilib, dars matndan "grammatik mavzuga" tamoyili asosida tizimga solinadi. Birinchidan, nutqiy mavzularni belgilashda uning jamiyat taraqqiyotidagi dolzarbligi va tarbiyaviy ahamiyatini hisobga olish zarur. Masalan, chet tili darsliklarida "Kino yulduzlari", "Yaxshi kayfiyat", "Zamonaviy kiyinish va moda" "Sevimli itim", "O'spirinlik qiziqishlari", "Kundalik xarajatlarim" kabi nutqiy mavzular ham kiritilgan bo'lib, bu mavzular o'sha jamiyat nuqtayi nazaridan chet ellik til o'rganuvchilar uchun dolzarb mavzular bo'lishi mumkin.

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganayotgan talabalarga esa ijtimoiy ahamiyatga molik, jamiyatimiz tarixi, buguni va kelajagi bilan bog'liq mavzular berilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Masalan, "Barqaror rivojlanish yo'lida hamkorlik", "Vatan ostonadan boshlanadi", "Tarixsiz kelajak yo'q", "Sifatli ta'lim", "Ilm sirlari", "Tinchlik, adolat va samarali boshqaruv", "Ma'naviyat olami", "Milliy an'analar va madaniyat", "Ekologiya muammolari" kabi mavzular bo'yicha material ustida ishlash talabaga eng muhim va keng iste'moldagi leksik materialni o'rgatish bilan qatorda, soha terminologiyasini o'zlashtirish, uning dunyoqarashini shakllantirish, yangi ma'lumotlar berish, talabaning og'zaki nutqini shakllantirish, o'z nuqtayi nazarini bildirishda katta ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, matn ustida ishlashga jiddiy e'tibor berish va rang-barang til o'qitish usullaridan foydalangan holda talabaning yozma va og'zaki nutqini shakllantirishga yo'naltirilgan topshiriqlarni ishlab chiqishdir. Jumladan, eng samarali usullardan biri matnni qismlarga bo'lib o'rganish va ularni sarlavhalash, asosiy fikrni topish, berilgan savolga javob qidirish, ikki o'xshash matn ustida ishlash, matnda uchragan yangi so'zlarni eslab qolishga yordam beradigan mashqlar tizimini shakllantirish bo'lib, bu butun bir tizimli yondashuv usuli, ya'ni matnga tayyorgarlik, matnni o'qish, matn mazmuni ustida ishlash, matn leksikasini tahlil qilish, matndan kelib chiqib yangi grammatik materialni tushuntirish va mashqlar yordamida mustahkamlash, matn mavzusiga yaqin mavzuda matn tinglash, talabaning qanday tushunganligini tekshirishga yo'naltirilgan topshiriqlar orqali talabaning og'zaki nutqi ustida ishlash va shu mavzu yuzasidan talabaning mustaqil fikrlash ko'nikmalarini hosil qilishga qaratilgan topshiriqlar yordamida og'zaki nutqni shakllantirish, mavzu doirasida yakuniy ish sifatida esse yozishni o'z ichiga oladi. Mana shunday tizimli yondashuv talabaning nutqini shakllantirishning eng samarali usullaridan biri ekanligini tajriba ko'rsatmoqda.

Masalan, "Sifatli ta'lim" mavzusidagi dars mashg'ulotida matnni o'qishdan oldin matn mazmunidan kelib chiqqan holda, talabalarga bir necha savol beriladi.

Talaba matnni o'qish davomida ushbu savollarga javob topadi va o'z javoblari bilan qiyoslaydi. Matn bo'yicha topshiriqlarni tuzishda "osondan murakkabga" usulini qo'llagan holda oldin yangi so'zlar ustida ishlash kerak. Bunda rang-barang metodlardan foydalanish mumkin. Masalan, matnda uchragan yangi so'zlarning ta'rifi beriladi. Talaba berilgan ta'rifga mos so'zni matn mazmunidan kelib chiqqan holda topadi. Aytaylik, matnda shunday jumla keltirilgan: "... bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan katta islohotlar ta'limning sifatini yanada oshirishga, talabalarning bilim olishlarini yanada kuchaytirishga yordam bermoqda". Talabaga "islohot" so'zini tushuntirish maqsadida quyidagi topshiriq beriladi:

Keltirilgan ta'rif matndagi qaysi so'z haqidaligini toping:

Biror sohada o'tkaziladigan katta (tub) o'zgarishlar –

Yoki berilgan gapda ajratilgan so'zning sinonimini matndan topish so'raladi. Masalan, "Bu tizim eskirgani va talabga javob bermayotgani uchun o'zgartirishlar qildik".

Demak, leksik material o'zlashtirilgach, an'anaviy savol-javob usuli orqali matnni tushunganlik darajasini baholab olish mumkin.

Grammatik mavzu tushuntirilganda, qiyosiy tahlil, grammatik qurilmalar, ya'ni tayyor konstruksiyalar (fe'l+-(a)yotgan+egalik qo'shimchasi+ -ni) orqali tushuntirish samaralidir. Grammatik mavzuni mustahkamlashda matnda uchragan va darsning nutqiy mavzusiga yaqin 6-7 fe'l ustida bir necha topshiriqlar tizimini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Masalan, "o'qimoq, o'rganmoq, tanlamoq, tekshirmoq, ishtirok etmoq, tahlil qilmoq" kabi matnda uchragan fe'llarni to'g'ri grammatik shaklda qo'llash, ularning boshqa shakllari ishtirokida gap tuzish, ularning berilgan gaplardagi sinonimlarini topish, matndagi xato variantlarni aniqlash kabi. Bu o'rinda so'zlarni to'g'ri qo'llash bo'yicha mashqlar bajarish katta yordam beradi. Masalan, "o'qimoq", "o'rganmoq", "tahsil olmoq", "ta'lim olmoq" so'zlarining ma'no farqlarini tushuntirish maqsadida ularning izohi beriladi. Shundan so'ng, talaba berilgan gaplarda ularni to'g'ri qo'llashga harakat qiladi. Masalan, muhandislikka (o'qimoq yoki ta'lim olmoq). Eshitish uchun ham shu nutqiy mavzuga doir matn tanlanadi (jumladan, "Ta'limda tarbiya masalasi", "Xorijda ta'lim tizimi", "Ilm olish madaniyati" kabi). Topshiriqlar bir maqsadga, ya'ni matnni tushunganlik darajasini tekshirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Masalan, berilgan gaplarni matn mazmunidan kelib chiqqan holda to'ldirish, savollarga javob berish, noto'g'ri fikrlarni aniqlash kabi. Bunda bir jihatga ahamiyat berish lozim: talaba matnni tinglash uchun yetarli leksik materialga egami va talaba uchun yangi bo'lgan grammatik material matnda uchramaydimi? Iloji boricha, tinglash uchun tayyorlangan material o'tilgan mavzular asosida tanlanishi kerak. Agar matnda bir nechta yangi so'z uchrasa, oldindan talabaga bu so'zlarni berish zarur. O'zbek tilini o'rgatishda qiziqarli, dolzarb, mazmunan boy material (matn) tanlash biroz muammoli masala. Aksariyat darslik va qo'llanmalarda berilgan matnlar til o'rganuvchilar uchun qiziqarli va yangi ma'lumot emas. Matnning mazmuni katta ahamiyatga ega.

Shundan keyin so'nggi bosqichga, ya'ni yozma nutq ko'nikmalarini shakllantirish bosqichiga o'tiladi. Bunda yuqoridagi matnlardan foydalanish ham, shu mavzudagi boshqa kichik matn berish ham mumkin. Maqsad shundan iboratki, talaba o'z fikrini yozma bayon qila olish, fikrni davom ettira olish, fikrni to'g'ri izchillikda shakllantira olish ko'nikmalarini egallashi kerak. Shu ma'noda noto'g'ri tartibda tuzilgan matnni to'g'rilash, matnning xulosasini yozish, berilgan shartlar asosida kichik matn yaratish kabi topshiriqlar samaralidir.

Yuqoridagi tajribalardan kelib chiqadiki, zamonaviy o'quv qo'llanmalar tilni kompleks o'rgatish bilan bir qatorda, ijtimoiy soha leksikasini o'zlashtirish, jamiyatning eng muhim jabhalarida nutqiy malakaga ega bo'lish imkonini berishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. B.Farberman. Ilg'or pedagogik texnologiyalar. T.2000, 31-bet.
2. Muxitdinova X.S. O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish metodikasi// T.2023, 30-35-betlar.
3. Баранова Ю.Ю., Перевалова Е.А., Тюрина Е.А., Чадин А.А. Методика использования электронных учебников в образовательном процессе. //Информатика и образование. 2000 - № 8.
4. Иванов В.Л. Структура электронного учебника. // Информатика и образование. 2001 - № 6.
5. M. Abdurakhmanova and Sh. Normatova 2024. Realities of teaching uzbek language to foreigners. JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal. 10, 4 (Apr. 2024), 100–103.
6. Narmatova, S. and Abdurakhmanova, M. 2022. Language Policy in Uzbekistan: The adoption of Uzbek language and the Latin alphabet. INContext: Studies in Translation and Interculturalism. 2, 3 (Nov. 2022), 144–155. DOI:<https://doi.org/10.54754/incontext.v2i3.34>.